

273), drobne błędy stylistyczne, gramatyczne, interpunkcyjne i niejasności. Brakuje zwyczajowego podsumowania w rozdziale 7 dotyczącym kontaktów waadu litewskiego z instytucjami i urzędnikami nieżydowskimi (s. 264) oraz w rozdziale 8 odnoszącym się do kontaktów tegoż z waadem koronnym (s. 275). Trzeba też dodać, że autorka nie zna kilku drobnych, pomniejszych tekstów traktujących o waadach, a także – niewątpliwie tu pomocnej – pracy historyka Louisa Lewina (1868–1941) o żydowskich sejmikach ziemskich w Wielkopolsce⁴.

Te drobne niedociągnięcia w niczym jednak nie umniejszają wartości recenzowanej monografii, która stanowi istotny wkład w historiografię dotyczącą najwyższych organów samorządu żydowskiego w państwie polsko-litewskim. Można ją polecić nie tylko specjalistom, ale i wszystkim osobom zainteresowanym dziejami Żydów w Polsce. Jest ona także kolejnym dowodem na niezwykłą i niepowtarzalną historię diaspory żydowskiej w Polsce i na Litwie. Omawiana praca została już przetłumaczona na angielski⁵, dzięki czemu będzie miała szansę dotrzeć do szerokiego kręgu odbiorców literatury judaistycznej za granicą.

Stefan Gąsiorowski
Uniwersytet Jagielloński
Polska Akademia Nauk

Adam Teller, *Money, Power, and Influence in Eighteenth-Century Lithuania: The Jews on the Radziwiłł Estates*, Stanford University Press, Stanford 2016, ss. XVIII, 310.

Wśród badaczy historii Żydów Europy Wschodniej Adam Teller jest jednym z najwybitniejszych uczonych średniego pokolenia i niekwestionowanym autorytetem w dziedzinie historii Żydów w okresie nowożytnym. Zawdzięcza to przede wszystkim imponującej znajomości współczesnych

⁴ Louis Lewin, *Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft*, Frankfurt am Main 1926; Solomon Zeitlin, *The Council of Four Land*, „The Jewish Quarterly Review” 39 (1948), nr 2, s. 211–214; Jakub Goldberg, *Der Vierländer-Rat der polnischen Juden und seine Beziehungen zu den jüdischen Gemeinden und Juden in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, [w:] *Die wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen zwischen den jüdischen Gemeinden in Polen und Deutschland vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, red. Karl Erich Grözinger, Wiesbaden 1992, s. 39–51.

⁵ Anna Michałowska-Mycielska, *The Council of Lithuanian Jews 1623–1764*, Warszawa 2016.

metod badawczych, odwadze i intuicji we wprowadzaniu nowatorskich perspektyw w badaniach historii Żydów polskich, a także rozległej znajomości źródeł historycznych w kilku językach. Wiele publikacji Tellera uzyskało już status tekstów kanonicznych.

Jednym z najważniejszych obszarów działalności naukowej tego uczonego jest historia gospodarcza Żydów Europy Wschodniej w okresie nowożytnym, szczególnie w wieku XVIII. Widać w tym rękę prof. Jakuba Goldberga, ojca założyciela współczesnej historiografii polsko-żydowskiej, wielkiego znawcy nowożytnej historii Polski, pod którego kierunkiem Adam Teller pisał rozprawę doktorską. Wpływ ten widoczny jest zwłaszcza w niezwyklej wrażliwości Tellera na zależność pomiędzy czynnikami ekonomicznymi i społecznymi a ich prawnym i politycznym kontekstem, jak również w zainteresowaniu głębokimi współzależnościami między żydowskimi i nieżydowskimi – głównie polskimi – poddanymi Rzeczypospolitej.

Najważniejsze dotąd osiągnięcie Adama Tellera w dziedzinie historii gospodarczej – i najpewniej najważniejsza jego praca w ogóle – to opublikowana w 2005 r. po hebrajsku rozprawa doktorska na temat osadnictwa żydowskiego w dobrach Radziwiłłów od końca XVII w. do 1764 r. Mimo że bardzo ważna, praca ta nie była dotychczas wystarczająco znana badaczom w Polsce, prawdopodobnie ze względu na ezoteryczność języka. Na szczęście angielska wersja tej książki ukazała się właśnie nakładem Stanford University Press i wreszcie może zbłądzić pod polsko-litewskie strzechy. Wersja angielska różni się kilkoma istotnymi fragmentami od wydania hebrajskiego, zwłaszcza – ale nie tylko – nowym wstępem i zakończeniem, które umieszczają pracę Tellera w znacznie szerszym kontekście historii gospodarczej i dziejów wschodnioeuropejskich Żydów, wydaje się więc, że warto temu nowemu wydaniu poświęcić nieco uwagi.

Podstawą źródłową pracy jest uważana analiza wielu tysięcy dokumentów z prywatnych archiwów rodzinnych Radziwiłłów, dziś przechowywanych głównie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz w Narodowym Archiwum Republiki Białorusi w Mińsku. Ten ogromny zbiór archiwaliów, głównie prywatnych akt gospodarczych, uzupełniony został nielicznymi, ale bardzo cennymi źródłami wygenerowanymi przez gminy żydowskie i żydowskich poddanych, takimi jak pinkasy gminne czy źródła rabiniczne. Jednak – jak podkreśla Teller – fakt, iż źródła są tak nierównomierne, nie dyskwalifikuje materiałów archiwalnych i ich wiarygodności, jako że „głos żydowski można usłyszeć również w dokumentach pochodzenia nieżydowskiego” (s. 16). Teller zajmuje w ten sposób jasne

stanowisko wobec trwającego od dawna sporu o użyteczność tzw. źródeł urzędowych do rekonstrukcji wewnętrznej dynamiki życia żydowskiego. Zważywszy na tradycję jego nauczyciela, prof. Goldberga, trzeba przyznać, że nie jest to postawa zaskakująca. Jednocześnie taka konstrukcja bazy źródłowej sytuuje Tellera jako bezpośredniego kontynuatora Moshe Rosmana (innego ucznia prof. Goldberga), którego pionierskie studium na temat Żydów w XVIII-wiecznych dobrach Sieniawskich i Czartoryskich (*Żydzi pańscy*, 2005) stanowi naturalny punkt odniesienia dla wszystkich kolejnych badań nad tym zagadnieniem. Teller zresztą wyraźnie wskazuje na tę inspirację, ale i na polemiczny wobec Rosmana charakter swojej pracy.

W sześciu kolejnych rozdziałach Adam Teller konstruuje niejednoznaczny obraz skomplikowanego systemu społeczno-gospodarczego latyfundium, w którym Żydom udało się wykroić dla siebie niszę ekonomiczną i wyzyskać ją dla własnych korzyści. Kolejne rozdziały traktują o procesach demograficznych i osadniczych, które doprowadziły do powstania dużej i silnej społeczności żydowskiej w dobrach Radziwiłłów (rozdział dotyczący tego zagadnienia nawiązuje zwłaszcza do demograficznych badań Gershona Hunderta), następnie przedstawiają rolę Żydów i gmin żydowskich w gospodarce miejskiej, strukturę gospodarczą dóbr magnackich i funkcje pełnione w nich przez Żydów, żydowskich arendarzy generalnych (analiza oparta na przypadku dość awanturkowej kariery braci Ickowiczów), innych arend podejmowanych przez Żydów, a wreszcie żydowskie zaangażowanie w handel i rolę tego handlu w gospodarce folwarczej. W skali makro Teller charakteryzuje społeczno-gospodarcze życie Żydów w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej jako jednoznaczny sukces. Wskazuje na ich dominującą rolę w lokalnym i regionalnym handlu, udaną konkurencję z nieżydowskimi kupcami i osiągnięcie pozycji niemal monopolisty w niektórych dziedzinach, zwłaszcza związanych z produkcją alkoholu i jego handlem. Ta dominacja w niektórych obszarach gospodarki dała społeczności żydowskiej możliwość wykorzystania narzędzi ekonomicznych do stopniowego wzmacniania pozycji społeczno-politycznej. To główna teza książki Tellera: ekonomiczny sukces oznaczał dla społeczności żydowskiej nie tylko pieniądze, lecz także władzę i wpływy – trzy dobra rzadkie, wymienione w tytule książki. Teza ta jest bliska twierdzeniom Rosmana, ale też świadomie polemiczna. Z jednej strony autor omawianej pracy znacznie szerzej kontekstualizuje swoje badania, wskazując na społeczne i – zwłaszcza – polityczne konsekwencje żydowskiej pozycji gospodarczej

i działań ekonomicznych. To wydaje mi się szczególnie mocną stroną studiów Tellera i, być może, najbardziej wartościową częścią jego pracy. Z drugiej strony uczony ten mocniej niż Rosman podkreśla ciemne aspekty relacji żydowsko-magnackich, wskazując na ich niesymetryczny charakter. To akurat wydaje mi się argumentem raczej słabym. W rzeczywistości w pracy Tellera znaleźć można znacznie więcej podobieństw niż różnic w porównaniu z wcześniejszymi badaniami Gershona Hunderta i – przede wszystkim – Moshe Rosmana. Mimo swej pierwotnej rezerwy wobec głównego argumentu Rosmana o wzajemnie korzystnej relacji między magnatami i ich Żydami ostatecznie autor omawianej książki również przedstawia obraz „małżeństwa z rozsądku”. Zapewne Teller ma rację, kiedy mówi, że relacja między magnatami i „ich” Żydami nie była równa. Ale to przecież nie neguje faktu, że współpraca była korzystna dla obu stron i że miała charakter symbiotyczny. „Nierówna przyjaźń” to przecież kolejna metafora trafnie opisująca relacje społeczno-gospodarcze w przednowoczesnej Europie Wschodniej. A na ową nierówność relacji wskazywali również Hundert i Rosman. W rzeczywistości siła książki Tellera leży właśnie w bardzo przekonującym argumencie o korzyściach, jakie z relacji z magnatami i ich gospodarką folwarczną czerpali Żydzi. A najciekawszą częścią tej tezy jest twierdzenie, że Żydzi byli w stanie przekuć tę siłę ekonomiczną w narzędzie aktywności społecznej i politycznej.

Praca Tellera ma też inną zaletę, stosunkowo rzadką wśród prac na temat historii Żydów w Europie Wschodniej. Poza skrupulatnym wykorzystaniem szerokiej bazy źródłowej i poza żmudną rekonstrukcją relacji gospodarczych w dobrach Radziwiłłów (a wykorzystanie źródeł ilościowych jest pod tym względem imponujące) omawiana książka podejmuje dyskusję z teorią gospodarczą wykraczającą poza studia mniejszościowe i historyczny kontekst XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej. To wątek pracy, który wzbudził mój największy entuzjazm. Teller nie tylko aplikuje narzędzia analityczne nowej ekonomii instytucjonalnej do badania przypadku dóbr Radziwiłłów, ale – odwołując się do swych badań empirycznych – podejmuje też próbę krytycznej aplikacji i polemikę z innymi teoriami analizy ekonomicznej. Dzięki temu omawiana praca ma szansę stać się jednym z najważniejszych przyczynków tego, co niektórzy – w tym sam Teller – nazywają współczesnym „zwrotem ekonomicznym” w historiografii żydowskiej. Szczerze mówiąc, w „zwrot ekonomiczny” powątpiewam. Wbrew temu, co sugeruje Teller, znaczna część prac, które zaliczył do „zwrotu ekonomicznego”, w rzeczywistości opisuje myśl ekonomiczną lub kulturowe

przedstawienia działalności gospodarczej, a nie samo życie gospodarcze Żydów. Ale – paradoksalnie – to sprawia, że jego badania są na tym tle jeszcze bardziej oryginalne, bo jest on jednym z bardzo niewielu, którzy rozumieją potrzebę badań życia gospodarczego Żydów i są w stanie kompetentnie je prowadzić.

Jestem pewien, że książka w wersji angielskiej – o ile nie będzie za droga – stanie się lekturą obowiązkową dla wszystkich ludzi nauki zainteresowanych historią Żydów w epoce nowożytnej, ale też szerzej – wszystkich historyków badających dzieje wieloetnicznej Rzeczypospolitej i jej stosunki gospodarcze. Publikacja ta nie tylko integruje różne perspektywy, lecz ma także szansę połączyć zainteresowania różnych badaczy Europy Wschodniej, których przemyślenia do dziś spotykają się zbyt rzadko.

Marcin Wodziński
Uniwersytet Wrocławski

Przemysław Zarubin, *Żydzi w aglomeracji Krakowa w czasach stanisławowskich. Przemiany prawne, gospodarcze i społeczne*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2012, ss. 403, il.

W odstępnie rocznym ukazały się dwie obszerne monografie dotyczące dziejów ludności żydowskiej w Krakowie (aglomeracji krakowskiej). Pierwsza z nich – autorstwa Hanny Zaremskiej – traktuje o historii gminy krakowskiej w średniowieczu (2011)¹, druga – pióra Przemysława Zarubina – o Żydach w aglomeracji krakowskiej w czasach stanisławowskich (2012). Druga z tych prac jest przedmiotem niniejszej recenzji.

Recenzowana praca autorstwa Przemysława Zarubina jest poprawioną wersją rozprawy doktorskiej obronionej w 2009 r. Książka składa się z trzech części, które podzielone zostały na rozdziały o bardzo zróżnicowanej objętości. Całość uzupełniają: wstęp, zakończenie, aneks (zawierający 10 dokumentów, wykazów i tabel), wykaz skrótów, spis ilustracji, bibliografia oraz indeks osobowy i geograficzny.

Podstawę źródłową pracy stanowią materiały pochodzące, co zrozumiałe, z archiwów krakowskich – przede wszystkim z Archiwum Narodowego i archiwów kościelnych. Kwerenda archiwalna przeprowadzona została również w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie,

¹ Hanna Zaremska, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina krakowska*, Warszawa 2011.